

ՄԱՂԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա.Ա.

«Մաղ» հասկացությունը՝ որպես բառահոդված, ընդգրկված է Հայերենի բարբառագիտական ատլասի (ՀԲԱ) նյութերի հավաքման ծրագրի «Բառային զուգաբանություններ» բաժնում (հ. 102): Մաղը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես կալի աշխատանքներում, այնպես էլ կենցաղում:

Պայմանավորված գործառնությամբ՝ մաղերն ունեցել են համապատասխան անվանումներ՝ *այլորմաղ, կալմաղ, քարմաղ, ցորենի մաղ* և այլն: Որոշ տեսակի մաղեր կոչվել են ըստ կազմության, ինչպես, օրինակ՝ *ծարմաղ, փոկեմաղ* և այլն: Հայերենի բարբառներում մաղերն ունեցել են նաև այլ անվանումներ՝ *սառապ, խախալ, շափարար* և այլն:

Մաղ

Ըստ ՀԲԱ նյութերի՝ բառանունը *մաղ* ձևով գրանցվել է հայերենի բարբառների 19 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Պոլսի միջբարբառը (2՝ Օրդու, Տրապիզոն), Ակնի (1՝ Ակն), Արաբկիրի (1՝ Արաբկիր), Մուշի (2՝ Լիզ, Կտրած քար), Սասունի (2՝ Քոփ, Գոմք), Կարինի (2՝ Ախալքալաք, Ղասմաշեն), Պարսկահայոց (1՝ Գյուրջի), Ղարաբաղի (7), Շամախիի (1՝ Շահումյանավան) բարբառները: Վանի բարբառի Ապարանցի /Մամռտանց գյուղախմբից/ և Հաղինի ենթախոսվածքներում գրանցվել են համապատասխանաբար *մաղ* և *մաղ* հնչյունական տարբերակները:

Հարկ է նշել, որ *մաղ* ձևը գործածող խոսվածքների ու ենթախոսվածքների թվաքանակը չի սահմանափակվում միայն նշվածով: Բարբառագիտական և ազգագրական գրականության մեջ փաստված են տվյալ ձևի գործածությունը հայերենի բարբառների մեծ մասում ինչպես գրական *մաղ* ձևով¹, այնպես էլ *մաղ*², *մուղ*³, *մուղ*⁴, *մուղ*⁵, *մյուղ*⁶ հնչյունական տարբերակներով:

---

¹ Տե՛ս Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952, էջ 278, Դանիելյան Թ., Մալաթիայի բարբառը, Ե., 1967, էջ 201, Անթոսյան Ա.Մ., Կեսարիայի բարբառը, Ե., 1961,

Գրեթե բոլոր բարբառներում էլ արձանագրվել է *մաղել* բայի գործածությունը ինչպես ուղիղ, այնպես էլ փոխաբերական իմաստներով:

Բարբառագիտական և ազգագրական գրականության մեջ գրանցված են *մաղ* բառով կազմված բազմաթիվ դարձվածքներ: Հ. Աճառյանը արձանագրել է մեկ տասնյակից ավելի օրինակներ. *հազար մաղով անցկացած* «աներես, լիրբ», *մաղի գլխին փոշի չի մնում* «ամենևին օգուտ չկայ» (Ղարաբաղի բարբառ), *հարիւր մաղի հաց է կերել* «հմուտ՝ փորձառու մարդ է», *մաղի մէջ պահել* «մեծ խնամք տանիլ» (Երևանի խոսվածք), *մաղէ անցունել* «թեթև մը մաղել», *մաղը պարէն կախել* «գործը վերջացնելով հանգչիլ՝ հանգստանալ» (Նոր Նախիջևանի և Պոլսի խոսվածքներ), *մաղ դառնալ* «մաշիլ, հիննալ ու ծակծկիլ», *մաղը ծակուեցաւ* «խարդախութիւնը բռնուեցաւ» (Պոլսի խոսվածք), *մաղը ծակ է /ծածկալեզու/ ա.* «հայերէն խօսիլ գիտէ կամ կը հասկնայ» (Ասլանբեկի, Կյուրիհնի, Սեբաստիայի, Կեսարիայի բարբառներ, Պոլսի խոսվածք) բ. «պարտական է, պարտք ունի» (Կարիհնի խոսվածք), գ. «անխելք է» (Թիֆլիսի խոսվածք), *մաղ ծախող* «աներես» (Դարենդեի խոսվածք) և այլն⁷: Սահակ վրդ. Ամատունին գրառել է *մաղը պարտել* «մահամերձ հիանդութիւնից ազատուել», *մաղի ծակովն անցկենալ* «շատ նիհարիլ, նուազիլ» դարձվածքները⁸:

էջ 221, **Վարդանյան Ա.Գ.**, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (կյոթեր և ուսումնասիրություններ), Ե., 2009, էջ 304, 373, **Բաղդասարյան Ա.Հ.**, Մշո բարբառը, Ե., 1958, էջ 264, **Մաղաթյան Ք.Մ.**, Ավաշկերտի բարբառը, Ե., 1985, էջ 196, **Նաասարդեանց Տ.**, Բաղգիրք Արարատեան բարբառի, Տիֆլիս, 1903, էջ 77, **Աճառեան Հ.**, Քննութիւն Մարաղայի բարբառի, Ե., 1926, էջ 411, **Ասատրյան Մ.Ե.**, Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Ե., 1962, էջ 201, և այլն:

² Տե՛ս **Հանեյան Ա.Ն.**, Տիգրանակերտի բարբառը, Ե., 1978, էջ 192:

³ Տե՛ս **Ղարիբյան Ա.Ա.**, Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Ե., 1958, էջ 68, **Անդրեասյան Տ.**, Սվեդիայի բարբառը (Քիսթինըզի լեզուն), Ե., 1967, էջ 23:

⁴ Տե՛ս **Զոլաբեան Յ.**, Քեսապի բարբառը, Ե., 2009, էջ 217:

⁵ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, Ե., 2003, էջ 326 (գրանցված է Մարաշ-Չեյթունի բարբառի Չեյթունի և Հաջընի բարբառի Հաջընի խոսվածքներում):

⁶ Նոյն տեղում, էջ 578 (գրանցված է Քեսապ-Սվեդիայի բարբառի Սվեդիայի խոսվածքում):

⁷ Տե՛ս **Աճառեան Հ.**, Հայերէն գաւառական բառարան (ՀԳԲ) (=Էմիւնեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ), Թիֆլիս, 1913, էջ 51, 745-746:

⁸ **Սահակ վրդ. Ամատունի**, Հայերենի բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 456:

Գրանցված են նաև *մաղ* արմատով բառակազմական տարբերակներ: Հ. Աճառյանը փաստել է *մաղծակ ընել* «հինցնել /լաթը/, մաղի պէս ծակ ծակ ընել» հարադրությունը Չենկիլերի ենթախոսվածքում⁹:

Հայ մատենագրության մեջ բառանունն ավանդված է դեռևս V դարից. ՀԱԲ-ը և ՆՀԲ-ը¹⁰ հղում են Ոսկեբերանին, Սեբերիանոսին, Բարսեղ Կեսարացուն և ուրիշների, իսկ հետհինգերորդ դարյան շրջանի համար՝ «Վարք սրբոց հարանց» ժողովածուն¹¹: Դեռևս V դարից է ավանդված նաև *մաղել* բայը¹²: Հայ մատենագրության մեջ ավանդված են նաև *մաղ* ձևույթով բառակազմական տարբերակներ.

մաղակ «փոքր մաղ». «...եթէ նստիցիս ի ձեռագործ ի խցի քում և գայցէ ժամ աղօթից քոց, մի ասեր կատարեցից զսակաւ արմաւենի տերևս կամ զպակասեալ *մաղակիս* և ապա յառնեմ...»¹³,

⁹ Տե՛ս ՀԳԲ, էջ 746:

¹⁰ ՀԱԲ (Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Ե., հ. Ա, 1971, հ. Բ, 1973, հ. Գ, 1977, հ. Դ, 1979), ՆՀԲ (Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Ազգերեան, Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Ե., հ. Ա, 1979, հ. Բ, 1980):

¹¹ Տե՛ս Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Մեկնութիւն Թղթոցն Պաղոսի, հ. Ա, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1862, Մեկնութիւն Թղթոյն Եփեսացոյ, Ճառ 19, էջ 873 («Մեղուն զհա՛րո՛զ զմաղսն գործիցէ, նախ զայն ասա...»), Սեբերիանոսի Եմեսացոյ Գաբաղացոց եպիսկոպոսի Ճառք ԺԵ, Վենետիկ – Ս.Ղազար, 1830, Ճառ Թ, էջ 157 («...զայսպիսի մեղրախորսիս զաստուածեղէն պատգամացն մաղս գործեաց յանձինս»), Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապաղովկացոց Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն, Վենետիկ– Ս.Ղազար, 1830, Ճառ Ը, էջ 165 («Ձմաղսն մեղերն մոմակերտ գործով շինեալ յարդարէ. և զմոմ մաղուցն ի ծաղկաբեր մարգոցն՝ մեծաւ փութով անդադար ժողովէ... Եւ յառաջին նուագին ի սկիզբն սկսուածոյ գործոյն անգայտ մաղովք անօսար գործոյն զգործած գրոցն յօրինէ, վասն ջրի լոյծ նորոգ զմեղրն ժողովելոյ...»), Վարք սրբոց հարանց եւ քաղաքավարութիւն նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց, հ. Բ, Վենետիկ– Ս.Ղազար, 1855, ԺԷ. Սիրել զԱստուած եւ զընկերն, էջ 367 («...եթէ նստաւ ի սենեկի աւուրս բազումս և ոչ ունէր կերակուրս, բայց միայն սիսեռն սակաւ, և գործէր մաղս: ... և առեալ զհացն օրինէր և փառատորէր զԱստուած, և զյաւանակն մաղիքն իւր բարձեալ առաքեաց զնա») և այլն:

¹² Ես. ԻԹ 5 («Եւ եղիցի իբրև զփոշի անուոյ մեծութիւն ամպարշտաց. և իբրև զունգ մաղեալ բազմութիւն զրկողացն քոց և եղիցի»), Սեբերիանոս, նշվ. աշխ., Ճառ Թ, էջ 163 («...բայց յաճախութիւն բանիցս ասացելոցս այսր անդր մաղեցին զմիտս՝ հեռանալ ի խնդրոյն որ առաջի կայր»), Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Յաւետարանագիրն Մատթէոս, հ. Ա, Վենետիկ – Ս.Ղազար, 1826, էջ 165 («Մի ոք այսուհետև լիցի յարդ, և մի այսր անդր աղամողեալ իբրև զունգ, և մի չար ցանկութեանցն կայցէ առընթեր՝ ամէն ուրեք դիրաւ հոսել և մաղել ի նոցանէ»):

¹³ Վարք սրբոց հարանց եւ քաղաքավարութիւն նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց, հ. Բ, Խրատք ծերոյ մեծի, էջ 622:

մաղունչ «մաղելուց հետո մաղի երեսին մնացածը»։ «Եւ ամենայն մարմինք մարդկան գան ի վերայ երեսաց երկրի, որպէս մաղունչք ի վերայ ցորենոյն»¹⁴,

մանրամաղ «մանր մաղած, փոշի, հյուլե», վկայված է V դարից. «...փոշի մանրամաղ, որոյ ոչ կողմանք երևէին և ոչ դէմք յայտնէին...: Եվ ի մանրամաղ փոշոյն, որ կցեցաւ եկն յարեցաւ ի միմիեանս...»¹⁵, «Եւ ըստ նմանութեան մանրամաղ փոշոյ հիւղէի, որ ...ի շողսն խաղասցէ բազմութիւն մանրամաղ փոշոյն...»¹⁶, «...սոյնպէս և մանրամաղ փոշիացեալ հողս՝ ջրոյն խոնաուութեամբ զանգանի...»¹⁷,

խառնամաղ «մաղելուց հետո մաղի միջի խառը մնացորդը», վկայված է V դարից. «...զի զմանրիկն և զպարարտն, և զպիտանացու հողն ի մանրիսիճ աազոյ անտի պարզեն, և զխառնամաղ կոծտն ի բաց մաքրեն»¹⁸:

մաղաբախտություն «մաղը բախելով հմայություն» /մաղաբախ «մաղը բախելով հմայող»/, վկայված է V դարից. «Ի հմայս և ի կախարդութիւնս և ի դիւթութիւնս և ի մաղաբախութիւնս ի հատահարցութիւնս և ի թովջութիւնս...»¹⁹, «Արդ յորժամ ի խտիրս և ի հմայս... և ի դիւթութիւնս և ի թովջութիւնս և ի հատարացութիւնս և ի հաւահմայութիւնս և ի մաղաբախութիւնս...»²⁰, և այլ բառակապակցություններ:

Ի դեպ, հայ ազգագրության մեջ շատ սովորություններ կան՝ կապված մաղահմայությանը, ինչպես «մաղաբախությունը»: Մաղահմայության ժամանակ մատից կախել են մաղը և տվել կասկածյալ մարդկանց անուն-

¹⁴ Գործածված է **Գրիգոր Տաթևացու** «Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ»-ում, հղվում է ըստ՝ ՆՀԲ, հ. 2, էջ 200:

¹⁵ **Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու** Կապադովկացոց ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն, Ճառ Ա, էջ 4:

¹⁶ **Ազաթանգեղայ** Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Սկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, ՃԲ, 734, էջ 383:

¹⁷ **Սրբոյ Հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի** Մատենագրութիւնք, ըստ ընտրելագոյն ընթերցումաճոյ գրչագրաց, Վենետիկ, 1859, Բ եղանակ, էջ 26:

¹⁸ **Երանելոյն Կիրղի Երուսաղեմայ հայրապետի** Կոչումն ընծայութեան, Վիեննա, 1832, ԺԳ, էջ 245:

¹⁹ **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի Մեկնութիւն Թղթոցն Պաւղոսի, հ. Ա, Մեկնութիւն Թղթոյն Եփեսացոյ, Ճառ Զ, էջ 734:

²⁰ **Տեառն Յովհաննու Մանդակունոյ** Հայոց Հայրապետի ճառք, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ – Ս.Ղազար, 1860, Ճառ ԻԶ, էջ 193:

ներ. որ անվան դեպքում մաղը պտտվել է, այդ մարդու հանցագործ լինելը հաստատվել է²¹:

Նկ. 1. Գուշակություն «մաղ պտտելու» միջոցով Բորչալուի գավառում (ըստ Ե. Լալայանի, Ազգագրական հանդես, Ժ, 1903, էջ 232-233-ի ներդիր)

Բորչալուի խոսվածքներում լայնորեն գործածվել է «մաղ պտտել» արտահայտությունը, որը մաղ բառով կազմված հարադիր բարդություն է: Մաղ պտտելը գուշակության մի ձև է, որը Ե. Լալայանը հանգամանորեն նկարագրել է Բորչալու գավառի ազգագրությանը նվիրված աշխատության «Կախարդություն» բաժնում և այն լուսաբանել լուսանկարով²²:

Այլուրմաղ

ՀԲԱ նյութերում բառանունը գրանցվել է հայերենի բարբառների 131 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ 15 հնչյունական տարբերակներով: *Ալլրի մաղ* տարբերակը գրանցվել է 21 ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Վանի (7), Մուշի (2՝ Դուման, Վարդխատ), Տավորիկ-Մոտկանի (2՝ Կոռ, Կուսգետ), Բայազետի (2՝ Մուսոն, Արծափ), Դիադինի (1՝ Ջուջան), Երևանի կամ Արարատյան (2՝ Փանիկ /Սուրմալու/, Քանաքեռ), Ջուղայի (2՝ Բոլղաջի, Ալբուլախ /Չարմահալ/), Ղարաբաղի (1՝ Շոտուֆ /Նախիջևան/), Պարս-

²¹ Տե՛ս Բազմավէպ, 1847, N 12, էջ 187:

²² Տե՛ս **Լալայան Ե.**, Բորչալու գավառ (Ազգագրական հանդես, Ժ, 1903, էջ 232):

կահայոց (2՝ Մարգիյան, Մերաբադ-Ղալա-Հաջիաբադ): Վանի (8), Մուշի (1՝ Բլուրմակ) և Ղարաբադի (1՝ Տոլորս /Սյունիքի մարզ/) բարբառների 10 ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *ալլորի մաղ* տարբերակը: Տարածական լայն ընդգրկում ունի *ալլորմաղ* տարբերակը, որը գրանցվել է Եդեսիայի (1՝ Եդեսիա), Մուշի (16), Սասունի (5), Տավրոսիկ-Մոտկանի (3՝ Շեն, Թաղավանք, Թաղվու), Վանի (3՝ Բերկրի, Գործութ, Գյուզակ), Կարինի (15 /այդ թվում՝ Գյումրի/), Երևանի կամ Արարատյան (7), Խոյ-Մարաղայի (6) և Պարսկահայոց (15) բարբառների 71 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում: Մուշի (1՝ Խարկեն), Վանի (2՝ Ապարանց /Մամոտանց գյուղախմբից/ և Սխկյա), Խոյ-Մարաղայի (2՝ Գառնի և Բալահովիտ/Կոտայքի մարզ/) բարբառների 5 ենթախոսվածքներում փաստվել է *ալլորմաղ* տարբերակը: *Ալլորի մաղ* տարբերակը գործածվել է Պուլսի (2՝ Պարտիզակ, Արմաշ) և Եվդոկիայի (1՝ Եվդոկիա) միջբարբառների 3 խոսվածքներում և Սեբաստիայի (2՝ Ջարա, Դենդիլ), Մուշի (1՝ Հալնձի), Պարսկահայոց (2՝ Հաջիաբադ-Հուսենաբադ, Հազարջրիբ) բարբառների 5 ենթախոսվածքներում: Արաբկիրի բարբառի Արաբկիրի խոսվածքում և Խարբերդ-Երզնկայի բարբառի Նազարանի ենթախոսվածքում փաստվել է *ալիրմաղ*, իսկ Մալաթիայի բարբառի Մալաթիայի խոսվածքում և Վանի բարբառի Հազարենի և Քոերի ենթախոսվածքներում՝ *ալիրմաղ* տարբերակները: *Ալլորմաղ* ձևը արձանագրվել է Խարբերդ-Երզնկայի (1՝ Հաբուս), Խոյ-Մարաղայի (1՝ Ավան /այժմ՝ Երևանի կազմում, ՎԲ/), Պարսկահայոց (2՝ Հադան, Ղուրղուն) բարբառների 4 ենթախոսվածքներում: Եզակի հնչյունական տարբերակներ են փաստվել Ասլանբեկի (1՝ Ասլանբեկ /*ալլորին մաղը*/), Մարաշ-Չեյթունի (1՝ Ֆուռնուս /*էլիրմող*/), Մուշի (1՝ Գեաբուլան /*ալլորի մախ*/), Սասունի (1՝ Մշկեղ /*ալլորը մաղ*/), Վանի (1՝ Տոսու-Վերին Հուրուք /*ալէրմաղ*/), Ջուղայի (1՝ Ջուղա /*հալլորի մաղ*/) բարբառների 4 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում և Ղազախ-Կիրովաբադի բարբառի Նուխիի (*ալլորմաղ*) ենթախոսվածքում:

Կազմված է *ալլոր* և *մաղ* բառերից, որտեղ *ալլոր*-ը բնիկ հայերեն բառ է՝ հնիս. *al- «աղալ» արմատից²³:

Հայոց բանահյուսության մեջ բառաձևի գործածության հետևյալ օրինակն է բերել Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը /Քաջբերունի/: Նկարագրելով Ղա-

²³ Տե՛ս ՀԱԲ, հ. Ա, էջ 94:

րալագյազում բնակություն հաստատած Սալմաստի գաղթականների սովորությունները, նա նշում է, որ հարսանիքի վերջում նրանք պարում են և երգում մի երգ, որն ավարտվում է հետևյալով՝ «Մածուն կուզեմ թան կբերի, / Ալըրմաղով ցան (աթարի փշրանք) կբերի»²⁴:

Հ. Աճառյանը փաստել է *այրմաղել* «ալըրմաղով ալիւրը մաղել» բայի գործածությունը Ջեյթունի խոսվածքում²⁵:

Հայերենի բարբառների շատ խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում գործածվել է *ալըրմաղի* /ալըրմաղ, ալըրմաղիկ/ «թիթեռնիկ» բառը, որը գրանցված է ինչպես բառարաններում, այնպես էլ բարբառագիտական գրականության մեջ²⁶, Ղարաբաղի բարբառում գործածական է *թըթըրմաղէ/թիթըրմաղէ* ձևով²⁷:

Կալմաղ

ՀԲԱ նյութերում բառանունը գրանցվել է հայերենի բարբառների 84 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ *կալմաղ / կալամաղ* և *կալի մաղ* ձևերով և 13 հնչյունական տարբերակներով: *Կալէմաղ* տարբերակը ամենամեծ տարածական ընդգրկումն ունի՝ 48 խոսվածք ու ենթախոսվածք. այն արձանագրվել է Վանի (31), Մուշի (7), Բայազետի (1՝ Մուսուն), Դիադինի (2՝ Դիադին, Ծաղկաշեն /Արագածոտնի մարզ, ՎԲ/), Երևանի կամ Արարատյան (2՝ Տեղեր /Արագածոտնի մարզ/, Կուրթան /Լոռու մարզ/), Խոյ-Մարաղայի (4) բարբառներում: Վանի բարբառի Ապարանցի /Մամուտանց գյուղախմբից/ և Բայազետի բարբառի Մուլաղամարի /Սուրմալու/ ենթախոսվածքում գործածվել է *կալամաղ* տարբերակը, որի մի քանի հնչյունական տարբերակներ գրանցված են Վանի բարբառի Շատախի խոսվածքում և Միջայի-Կոնիսի/Մամուտանց գյուղախմբից/ ենթախոսվածքում /*կալամաղ*/, նույն բարբառի Կճավի /*կալամաղ*/, Սեդի /Մամուտանց գյուղախմբից/ /*կալամաղ*/, Արմշատի /*կալամաղ*/ և Խալենցի /*կալամաղ*/ ենթախոսվածքներում: Նույն բարբառի Կողպանցի և Կվերսի ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *կալէմաղ* տարբերակը: Խարբերդ-Երզնկայի (1՝ Երզնկա), Կարինի (4),

²⁴ Տե՛ս **Քաջբերունի**, Հայկական սովորություններ (Ազգագրական հանդես, Է-Ը, Թիֆլիս, 1901, էջ 199):

²⁵ Տե՛ս ՀԳԲ, էջ 53:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51, **Սահակ վրդ. Ամատունի**, նշվ. աշխ., էջ 6, Բաղդիթ Արարատեան բարբառի, կազմեց Տիգրան Նաասարդեանց, Տիֆլիս, 1903, էջ 6 և այլն:

²⁷ Տե՛ս **Սարգսյան Ա. Յու.**, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Ե., էջ 196:

Մուշի (1՝ Սառնաղբյուր /Շիրակի մարզ, ՎԲ), Վանի (1՝ Գործուօթ) բարբառների խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում գրանցվել է *կալմաղ*, իսկ Պոլսի միջբարբառի (1՝ Չիբուխլու), Խարբերդ-Երզնկայի (1՝ Չմշկածագ և նրա գյուղերը), Սեբաստիայի (1՝ Դենդիլ), Սասունի (2՝ Ընկուզնակ, Սաղտուն), Համշենի (3՝ Ճենիկ, Բալլուդ, Ծեբելդա /Աբխազիա, ՎԲ/) խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ *գալմաղ* բառաձևերը: Սեբաստիայի բարբառի Զառայի ենթախոսվածքում գործածվել են ինչպես *կալիմաղ*, այնպես էլ *գալիմաղ* ձևերը, *կալիմաղ* ձևը գրանցվել է նաև Մուշի բարբառի Լիզի, իսկ *գալիմաղ* ձևը՝ նաև Համշենի բարբառի Ախալաձեի /Աբխազիա, ՎԲ/ ենթախոսվածքներում: Մուշի բարբառի Մագրայի և Կարինի բարբառի Ալաստանի /Ախալքալաքի/ ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *կալիմաղ* ձևը: Եզակի հնչյունական տարբերակներ են փաստվել Հաջընի բարբառի Հաջընի խոսվածքում /*գալմող*/, Մուշի (Կապուտան/Կոտայքի մարզ, ՎԲ/ /*կալիմաղ*/), Խոյ-Մարաղայի (Իքի Աղաջ/*կալը մաղ*/) բարբառների նշված ենթախոսվածքներում:

Բարդությունը կազմված է *կալ* «հացահատիկը կալսելու տեղ, որանի այն քանակը, որ մի անգամ փոում են ու ծեծում, բարդոց, խրձակույտ...» և *մաղ* բառերից:

ՀԱԲ-ում *կալ* բառը ստուգաբանված չէ²⁸:

Քարմաղ

ՀԲԱ նյութերում բառանունը գրանցվել է հայերենի բարբառների 128 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ *քարմաղ* ձևով և 11 հնչյունական տարբերակներով: *Քարմաղ* տարբերակի գործածությունը փաստվել է հայերենի բարբառների 103 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Պոլսի միջբարբառը (1՝ Պարտիզակ), Խարբերդ-Երզնկայի (4), Սեբաստիայի (2՝ Սեբաստիա, Մանջալիկ), Մուշի (31), Սասունի (6), Տալվրիկ-Մոտկանի (2՝ Շեն և Թաղավանք/Խոտ-Բոնաշեն գյուղախմբից/), Համշենի (1՝ Բալլուդ), Կարինի (17), Դիադինի (2՝ Ծաղկաշեն /Արագածոտնի մարզ, ՎԲ/, Արծաի), Բայազետի (2՝ Մոլլամաղար /Սուրմալու/, Քուչակ /Արագածոտնի մարզ, ՎԲ/, Երևանի կամ Արարատյան (15), Պարսկահայոց (1՝ Գուլիզարդ), Խոյ-Մարաղայի (16), Ղարաբաղի (3՝ Շուռուօթ և Բիստ /Նախիջևան/, Վերին Ճամբարակ/Գեղարքունիքի մարզ/): Վանի (1՝ Կող-

²⁸ Տե՛ս ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 483:

պանց), Երևանի կամ Արարատյան (2՝ Արենի /Վայոց ձորի մարզ/, Մեծոփի /Նախիջևան/) բարբառների 3 ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *քամաղ*, Ղարաբաղի (4) և Խոյ-Մարաղայի (1՝ Մասիս /Արարատի մարզ, ՎԲ/) բարբառների 5 ենթախոսվածքներում՝ *քամաղ*, Վանի (2՝ Մամենտ-Պողանց և Տոսու-Վերին Հուրուք) և Խոյ-Մարաղայի (1՝ Օհանավան/Արագածոտնի մարզ, ՎԲ/) բարբառների 3 ենթախոսվածքներում՝ *քարմաղ*, Ղարաբաղի (2՝ Կյաղ, Մեսրոպավան) 4 ենթախոսվածքներում՝ *քարմաղ*, Մուշի (2՝ Գյաբոլներ, Ծղակ), Կարինի (1՝ Քյուրուկդարա), Խոյ-Մարաղայի (1՝ Կամարիս /Կոտայքի մարզ, ՎԲ/) բարբառների 4 խոսվածքներում՝ *քարմախ* տարբերակները: Եզակի հնչյունական տարբերակներ են գրանցվել Վանի (Տոսու /*քարմաղ*, Ծուշանց /*քարմաղ*), Մուշի (Շամիրամ /*քարմաղ*, Կապուտան/Կոտայքի մարզ, ՎԲ//*քարմաղ*), Երևանի կամ Արարատյան (Ղազուկըշլաղ /*քարմաղ*) և Խոյ-Մարաղայի (Ազատավան/Արարատի մարզ, ՎԲ/ /*քարմաղ*) բարբառների նշված ենթախոսվածքներում:

Բարդությունը կազմված է *քար* և *մաղ* արմատներից:

Առաջին արմատը բնիկ հայերեն բառ է հնիս. *kar- «քար. 2. կարծր» արմատից²⁹:

Տորենի մաղ

ՀԲԱ նյութերում բառանունն արձանագրվել է հայերենի բարբառների 75 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ 18 հնչյունական տարբերակներով: Ամենամեծ տարածական ընդգրկումն ունի *գորնի մաղ* տարբերակը, որը գրանցվել է Խարբերդ-Երզնկայի (2՝ Բազմաշեն, Սվջող), Սեբաստիայի (1՝ Սեբաստիա), Եդեսիայի (1՝ Եդեսիա), Մուշի (8), Սասունի (2՝ Հազո, Փսանք), Տավրոսիկ-Մոտկանի (3՝ Կուսգետ, Կոռ, Թաղվու /Խոտ-Բռնաշեն գյուղախմբից/), Վանի (7), Կարինի (2՝ Կաղզվան, Ղալախախախ), Երևանի կամ Արարատյան (8), Պարսկահայոց (5), Խոյ-Մարաղայի (4) բարբառների և Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառի (1՝ Յաղափլու) 44 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում: Պոլսի միջբարբառի (2՝ Պարտիզակ, Արմաշ), Սեբաստիայի (1՝ Մանջալիկ), Արաբկիրի (1՝ Արաբկիր), Պարսկահայոց (2՝ Հաջիաբաղ-Հուսենաբաղ, Մերաբաղ-Ղալա-Հաջիաբաղ) բարբառների 6 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *գորենի մաղ*, Խոյ-Մարաղայի բարբառի 3 (Սեյրավար, Ն. Խաթունախ /Արմավիրի

²⁹ Նոյն տեղում, հ. Դ, էջ 559–560:

մարգ, ՎԲ/, Նորաշեն /Նախիջևան, ՎԲ/)՝ ենթախոսվածքներում՝ *ցորնի մաղ*, Սասունի (1՝ Մշկեղ) և Խոյ-Մարաղայի (1՝ Աղավնատուն-Հայթաղ /Արմավիրի մարգ, ՎԲ/) բարբառների 2 ենթախոսվածքներում՝ *ցորնը մաղ*, Մուշի բարբառի (1՝ Փիրան) և Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառի (1՝ Նուխի) ենթախոսվածքներում՝ *ցորնի մաղ*, Վանի բարբառի Արտամետի ենթախոսվածքում, Ջուղայի բարբառի Հին Ջուղայի խոսվածքում և Բուլղաջիի ենթախոսվածքում, Վանի բարբառի Արտամետի և Պարսկահայոց բարբառի Հազարջրիբի ենթախոսվածքներում՝ *ցոյնի մաղ* տարբերակները: *Յիրմող* տարբերակը գրանցվել է Քեսաբ-Սվեդիայի բարբառի Քեսաբի խոսվածքում, Մարաշ-Ջեյթունի բարբառի Մարաշի խոսվածքներում և Ֆուռնուսի ենթախոսվածքում: Եզակի հնչյունական տարբերակներ են փաստվել Մարաշ-Ջեյթունի (*Ջեյթուն/ցիմող*), Հաջընի (1՝ Հաջըն */ցիյմող*), Մալաթիայի (1՝ Մալաթիա */ցորմար*), Ասլանբեկի (1՝ Ասլանբեկ */ցորենին մաղը*), Վանի (*Տոսու /ցըրնի մաղ*, *Հաղին /ցուրնի մաղ*, *Դերըկ/ցորանի մաղ*, Ապարանց */Մամուտանց գյուղախմբից/ /ցըրնըմաղ*) և Խոյ-Մարաղայի (Մարաղա */ցորնի մաղ*, Ավան */այժմ՝ Երևանի թաղամաս/ /ցորնըմաղ*, Բուրաստան */Արարատի մարգ, ՎԲ/ /ցորոնի մաղ*) բարբառների նշված խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում:

Բարբառագիտական գրականության մեջ *ցոյնի մաղ* տարբերակը գրանցվել է նաև Համշենի բարբառի Խոփայի ենթախոսվածքում³⁰:

Բարդությունը կազմված է *ցորեն* և *մաղ* բառերից:

ՀԱԲ-ում *ցորեն* բառը ստուգաբանված չէ³¹: Գ. Ջահուկյանը այն համարում է անհայտ ծագման բառ³²:

Փոկեմաղ

ՀԲԱ նյութերում *փոկեմաղ*՝ «մաղ, որի ցանցը հյուսված է փոկից» բառնունը գրանցվել է հայերենի բարբառների 139 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում: 12 հնչյունական տարբերակներով: Մեծ տարածական ընդգրկում ունեն *փոկեմաղ* և *փոգեմաղ* տարբերակները: *Փոկեմաղ* տարբերակը գրանցվել է հայերենի բարբառների 64 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Մուշի (14), Վանի (20), Կարինի (6) Դիադինի (3), Բայազետի (2՝ Մուսուն, Քուչակ /Արագածոտնի մարգ /ՎԲ/), Երևանի

³⁰ Տե՛ս Վարդանյան Ս.Գ., նշվ. աշխ., էջ 204:

³¹ Տե՛ս ՀԱԲ, հ. 4, էջ 461-462:

³² Տե՛ս Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 744:

կամ Արարատյան (8), Խոյ-Մարաղայի (11) բարբառները, իսկ *փոգեմաղ* տարբերակը՝ 54 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Մուշի (22), Սասունի (2՝ Սեմալ, Արծվիկ), Տալվորիկ-Մոտկանի (5), Կարինի (16), Բայազետի (2՝ Մոլլաղամար, Բլուր /Սուրմալու/), Երևանի կամ Արարատյան (6), Խոյ-Մարաղայի (2՝ Ծաղկալանջ /Արմավիրի մարզ, ՎԲ/, Ակունք /Կոտայքի մարզ, ՎԲ) Պարսկահայոց (1՝ Նալբանդյան /Արմավիրի մարզ, ՎԲ/) բարբառները: Վանի բարբառի 4 ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *փօկեմաղ*, Խոյ-Մարաղայի բարբառի 5 ենթախոսվածքներում՝ *փօյկեմաղ*, իսկ Մուշի (1՝ Չըլկանի) և Երևանի կամ Արարատյան (1՝ Ղազուկըշլաղ Սուրմալու/) բարբառների 2 ենթախոսվածքներում՝ *փօգե մաղ* տարբերակները: Եզակի հնչյունական տարբերակներ են փաստվել Ջուղայի բարբառի Հին Ջուղայի խոսվածքում/*փակամաղ*/, Սասունի (Իրիցանք/*փօգըմաղ*/), Կարինի (Արմուտլու/*փօղեմաղ*/), Բայազետի (Կարմիր/Գեղարքունիքի մարզ, ՎԲ//*փօգեմաղ*/), Խոյ-Մարաղայի (Ուզ /Սյունիքի մարզ, ՎԲ//*փեկամաղ*/, Արագած /Արմավիրի մարզ, ՎԲ//*փեյեմաղ*/), Եղեգիս /Վայոց ձորի մարզ/*փեյեմաղ*) բարբառների նշված ենթախոսվածքներում:

Բառանունը կազմված է *փոկ* և *մաղ* արմատներից: ՀԱԲ-ում *փոկ* «կաշվի նեղ և երկար շերտ» բառը ստուգաբանված չէ³³: Գ. Ջահուկյանը այն համարում է անհայտ ծագման բառ³⁴:

Ձարմաղ

Ձարմաղ «մաղ, որի ցանցը հյուսված է ձարից՝ ձիու բաշի ու պոչի մազից» բառանունը կազմված է *ձար* և *մաղ* արմատներից: ՀԱԲ-ում *ձար* բառը ստուգաբանված չէ³⁵: Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ այն պատկանում է հնիս. *g^hers- «հառել, սևեռել» արմատին³⁶:

Բառանունը վկայված է դեռևս XII դարից. «...այս ջրովս աղէկ աճոէ գթթջած դեղեր, քամէ ընդ ձարեմաղ ի վայր...»³⁷:

ՀԲԱ նյութերում բառանունն արձանագրվել է հայերենի բարբառների 25 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ 9 հնչյունական տարբերակ-

³³ Տե՛ս ՀԱԲ, հ. 4, էջ 512:

³⁴ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 766:

³⁵ Տե՛ս ՀԱԲ, հ. 4, էջ 461-462:

³⁶ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 171, **Նոյնի՝** Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 474:

³⁷ Մխիթարայ բժշկապետի Հերացոյ Ջերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1832, էջ 146:

ներով: Մուշի (4) և Երևանի կամ Արարատյան (1՝ Կուրթան) բարբառների 5 ենթախոսվածքներում գրանցվել է *ծարէմաղ*, Մուշի (1՝ Վարդիխաղ), Վանի (2՝ Դարման, Ծվստան) և Երևանի կամ Արարատյան (1՝ Փոքր Վեդի) բարբառների 4 ենթախոսվածքներում՝ *ծարէմաղ*, Վանի (6) և Կարինի (1՝ Ուզունքիլիսա) բարբառների 7 ենթախոսվածքներում՝ *ծրէմաղ*, իսկ Մուշի բարբառի 5 ենթախոսվածքներում՝ *հարէմաղ* տարբերակները: Եզակի հնչյունական տարբերակներ են փաստվել Սեբաստիայի բարբառի Սեբաստիայի խոսվածքում /*ծէրէ մաղ*/ և Վանի (Տղացպար /*ծալէմաղ*/, Հարպերտ /*ծրմաղ*/), Կարինի (Քյուրուկդարա /*հարմախ*/) և Խոյ-Մարաղայի (Ն. Խաթունարխ /*ծրմաղ*/) բարբառների նշված ենթախոսվածքներում:

Բարբառագիտական գրականության մեջ արձանագրվել են հնչյունական այլ տարբերակներ ևս. *ծարմաղ* (Մալաթիայի, Սասունի բարբառներ), *ծրմաղ* (Վանի բարբառի Շատախի խոսվածք)³⁸ և այլն:

Հ. Աճառյանը նշել է *ծարմաղէլ* «ծարմաղով մաղել» բայի գործածությունը Ջեյթունի խոսվածքում³⁹: Նշված են նաև *ծարմաղ* բառով կազմված դարձվածքներ, ինչպես, օրինակ, *ծարմաղի տակ եղող* «փոքրիկ» /Մալաթիայի բարբառ/⁴⁰:

Բառը գործածվել է Վանի բարբառով («Քեանց կալէ մաղ կալկլուես, / Քեանց փեօլէ մաղ պեյպեյուես, / Քեանց ծրէ մաղ ծրծրուես»), Մուշի բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով («Քընց քար մաղ քրքրիս, քընց ցարմաղ ծարծրիս...») գրառված անեծքներում⁴¹:

Շափարար

ՀԱԲ-ում բառանունը նշված է «Շատ» հոդվածում՝ տվյալ արմատով կազմված բարբառային բառերի շարքում, որից՝ *շափարարել*: Արմատը ծագում է պահլավերեն *šāt = պարսկերեն *šād «շատ, առատ» ձևից: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բառը հայերենից փոխառել է ուտիերենը՝ šadara «շատարար,

³⁸ Տե՛ս **Դանիելյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 219, **Պետոյան Վ.Ա.**, Սասունի բարբառը, Ե., 1954, էջ 134, **Մուրադյան Մ.Հ.**, Շատախի բարբառը, Ե., 1962, էջ 211:

³⁹ Տե՛ս ՀԳԲ, էջ 681:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴¹ Ժողովրդական երգ, առած, հանելուկ եւ այլն այլ եւ այլ բարբառներով, հաւաքեց Ս. Հայկունի – Էմինեան ազգագրական ժողովածու, 2, 1906, էջ 311, 307:

մեծ ծակերով մաղ»⁴²: Տվյալ փոխառության մասին նշել է նաև Ս. Բարխուդարյանցը⁴³:

ՀԲԱ նյութերում բառանունը գրանցվել է հայերենի բարբառների 121 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ *շարարար* ձևով և 15 հնչյունական տարբերակներով: *Շարարար* տարբերակը գրանցվել է ընդամենը 1 խոսվածքում և 4 ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Կարինի (1՝ Միջին թաղ /Խոտորջուր/) և Երևանի կամ Արարատյան (4) բարբառները: Կարինի բարբառի Վելի Բաբայի և Նախիջևանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառի Էլարի (Կոտայքի մարզ, վերաբնակներ /ՎԲ/) և Պարսկահայոց բարբառի Ազնավուլի ենթախոսվածքներում գրանցվել է *շադարար*, իսկ Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Աստապատի խոսվածքում և Մեծփի /Նաև Հորսի/ /Նախիջևան/ ենթախոսվածքում և Խոյ-Մարաղայի բարբառի Նորսի /Նախիջևան/, Գառնիի և Բալահովիտի /Կոտայքի մարզ, ՎԲ/ ենթախոսվածքներում՝ *շյնդարյ* տարբերակները: Եզակի հնչյունական տարբերակներ են փաստվել Կարինի (2՝ Փոզա /*շադրա*/, Ծպնի /*շադրան*/), Երևանի կամ Արարատյան (3՝ Կոտայքի մարզի Կաթնաղբյուր /*շյնդարայ*/, Վայոց ձորի մարզի Խաչիկ /*շըդարյ*/ և Աղավնաձոր /*շյնդարյն*/), Ագուլիսի (2՝ Տանակերտ /*շնդիր*/ և Ցղնա /*շնդրա*/), Խոյ-Մարաղայի (1՝ Մարաղա /ԼՂՀ/*շարարյ*/), Հավարիկի (1՝ Հավարիկ /*շադարա*/), Ղարաբաղի (1՝ Ներքին և Վերին Խոտանան /*ըշարար*/) բարբառների խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում: *Շըրարար* տարբերակը գրանցվել է հայերենի բարբառների 65 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Մուշի (1՝ Վարդաբլուր /ՎԲ Մուշից/), Երևանի կամ Արարատան (5), Մեղրու (1՝ Կարճևան), Ղարաբաղի (51) բարբառները և Ղազախ-Կիրովաբադի (7) միջբարբառը: Կարինի (1՝ Կարճախ), Պարսկահայոց (7) բարբառների և Ղազախ-Կիրովաբադի (1՝ Յաղափլու) միջբարբառի 9 ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *շադրար* տարբերակը: Հայերենի բարբառների 23 խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում գրանցվել է *շադրար* տարբերակը՝ ընդգրկելով Կարինի (5), Բայազետի (2՝ Արճափ, Մուսուն), Ջուղայի (3), Խոյ-Մարաղայի (1՝ Գեղաշեն /Կոտայքի մարզ, ՎԲ/) և Պարսկահայոց (12) բարբառները:

⁴² Տե՛ս ՀԱԲ, հ. Գ, էջ 498–499:

⁴³ Տե՛ս **Մակար ծ. վրդ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 94:

Բարբառագիտական և ազգագրական գրականության մեջ փաստված են բառանվան գործածությունը Շիրակում (*շարարար* «հաստ որեմից լայն ծակերով գործած մաղ»), Ղարադաղում (*շրարարար* «կաշվե փոկերից գործված մեծ անցքերով մաղ»)՝⁴⁴ և այլն:

Հ. Աճառյանը Ղարաբաղի բարբառում արձանագրել է *շարարար* բառով կազմված հետևյալ արտահայտությունը. *շարարար դառնալ* «ծակ ծակ ըլլալ, հիննալ ու մաշիլ»⁴⁵: Նույն բարբառում Հ. Աճառյանը արձանագրել է նաև *շարարարել* «մեծ մաղով մաղել» բայի գործածությունը: Նույն բայի գործածությունը փաստվել է նաև Երևանի կամ Արարատյան բարբառում⁴⁶:

Ե. Լալայանը Բորջալու գավառի ազգագրությանը նվիրված աշխատության «Կախարդություն» բաժնում բերում է *մաղ, մաղվել, շարարար, շարարարվել, խախալ, խախալվել* բառերով կազմված աղոթք՝ Չար աչքի համար. «...Մաղով մաղուի, /Շտարարով շտարարի,/ Խըխալով խխալուի...»⁴⁷:

խախալ

Խախալը խոշոր ծակերով մաղ է, որը գործածվում է կալի աշխատանքներում:

ՀԱԲ-ում *խախալ* «մաղ» /որից՝ խախալել «մաղել»/ բառը ստուգաբանված չէ, Գ. Զահուկյանը այն համարում է անհայտ ծագման բառ⁴⁸: Բառի առաջին վկայությունը Գրիգոր Տաթևացու «Ամառան» քարոզգրքում է. «Առեալ խախալ՝ ելից ջուր, և կաթ մի ոչ կաթեցաւ ի նմանէ ջուր...»⁴⁹ Ս. Գրոց «Իմաստութիւն Յեսուայ Որդոյ Սիրաքայ» գրքում վկայված է *խախալել* բառը. «Ի մաղին խախալելոյ՝ մնայ աղբ...»⁵⁰:

ՀԲԱ նյութերում բառանունը գրանցվել է հայերենի բարբառների 142 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում: *խախալ* տարբերակը գրանցվել է 132 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Վանի (1՝ Վանք), Մուշի (2՝ Էգնախոջա, Լեռնապար /Արագածոտնի մագ, ՎԲ/), Կարինի (14),

⁴⁴ Տե՛ս Փշրանք Շիրակի ամբարներից, հաւաքեց Ա.Դ. Մխիթարեանց (=Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա), Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, հրատ. Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1901, էջ 328, **Հովսեփյան Հ.**, Ղարադաղի հայերը, հ. 1, Ազգագրություն, Ե., 2009, էջ 174:

⁴⁵ Տե՛ս ՀԳԲ, էջ 823:

⁴⁶ Տե՛ս **Սահակ վրդ. Ամատունի**, նշվ. աշխ., էջ 531:

⁴⁷ **Լալայան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 239:

⁴⁸ Տե՛ս **Զահուկյան Գ.**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 310:

⁴⁹ Մեջբերումը՝ ըստ ՆՀԲ, հ. 1, էջ 911:

⁵⁰ Սիր. ԻԷ 5:

Բայագետի (1՝ Արծափ), Երևանի կամ Արարատյան (34), Ղարաբաղի (39), Հավարիկի (1՝ Հավարիկ) և Շամախիի (2՝ Սաղյան, Մադրասա), Պարսկահայոց (19) բարբառները և Ղազախ Կիրովաբադի միջբարբառը (13): Ղարաբաղի բարբառի Տումիի, Սեյսուլանի և Կաղարծիի ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *խախսիլ* տարբերակը, իսկ նույն բարբառի Ղասմաշենի /Ղարադաղ/, Եմիշճանի, Հադրուֆի, Չափարի-Չարդախաչի և Շամախիի բարբառի Շահումյանավանի ենթախոսվածքներում՝ *խսիսիլ* տարբերակը: Եզակի հնչյունական տարբերակ է փաստվել Ղարաբաղի բարբառի Վաղուհասի ենթախոսվածքում՝ *խախալ*: Մուշի բարբառի (1՝ Մելիքզյուղ, Հարթավան, Արագած, Արայի, Ափնա, Մուլքի /Արագածոտնի մարզ, ՎԲ/) նշված ենթախոսվածքում արձանագրվել է *խախալմաղ* բառակազմական տարբերակը:

Հայերենի բարբառներում *խախալել* «խախալով մաղել» բայի գործածությունը լայն ընդգրկում ունի: Ս.Ամատունին գրանցել է տվյալ ձևի գործածությունը Երևանի կամ Արարատյան բարբառի խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում⁵¹:

Ս. Ամատունին արձանագրել է նաև *խախալի գլուխը բան քցել* «ունեցածի վրայ մի բան աւելացնել. կամ ձեռնարկած գործից շահուել, օգտուել» դարձվածքը⁵²:

Բորչալուի գավառում XX դարասկզբին շատ մայրերի է ծանոթ եղել «երեխան ծնուելիս խախալի մէջ առնել» արտահայտությունը. մայրերը այդպես են վարվել «երեխային չարից ազատելու համար»⁵³:

Արձանագրվել են նաև բառակազմական տարբերակներ. խախալամիտ «մոռացկոտ», *խախալտրակել* «մանրամասն որոնել», «աղել մաղել»⁵⁴ և այլն:

Սառապ

Ըստ Հ. Աճառյանի՝ *սառապ* «խոշոր ծակերով մաղ՝ որուն մէջէն սիսեռը կրնայ անցնիլ» բառանունը փոխառյալ է քրդերեն serrad բառից⁵⁵:

⁵¹ Սահակ վրդ. Ամատունի, նշվ. աշխ., էջ 262:

⁵² Նույն տեղում, նաև՝ Մախասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Բ, Ե., 1944, էջ 316:

⁵³ Տե՛ս Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 259:

⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 316, Սահակ վրդ. Ամատունի, նշվ. աշխ., էջ 262:

⁵⁵ Տե՛ս ՀԳԲ, էջ 954:2

ՀԲԱ նյութերում բառանունը գրանցվել է հայերենի բարբառների 90 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ *սառապ* տարբերակով և 14 հնչյունական տարբերակներով: *Սառապ* տարբերակը գրանցվել է 23 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Պոլսի միջբարբառը (1՝ Խասկալ /Նիկոմեդիա/), Ակնի (1՝ Ակն) Վանի (2՝ Նազարեն, Շեն), Մուշի (13), Սասունի (1՝ Ընկուզնակ-Սաղտուն), Տալվորիկ-Մոտկանի (1՝ Կրխու), Կարինի (3՝ Բուլանըխ, Խոսրովավան-Իշխու, Կաղզվան), Դիադինի (1՝ Ծաղկաշեն /ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ՎԲ/) բարբառները: Վանի բարբառի Կողպանցի և Սամետ-Պողոնցի ենթախոսվածքներում արձանագրված է *սւնւնի* տարբերակը, իսկ Կյուսենցի և Կճավի ենթախոսվածքներում՝ *սւնւնի* տարբերակը: *Սառադ* տարբերակը գրանցվել է 41 խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում՝ ընդգրկելով Պոլսի միջբարբառը (1՝ Խասկալ /Նիկոմեդիա/), Սեբաստիայի (1՝ Խուռնավիլ), Մալաթիայի (1՝ Մալաթիա), Խարբերդ-Երզնկայի (5), Մուշի (18), Սասունի (3), Տալվորիկ-Մոտկանի (7), Կարինի (3), Դիադինի (1՝ Ջուջան) և Երևանի կամ Արարատյան (1՝ Կուրթան) բարբառները: Տիգրանակերտի (1՝ Տիգրանակերտ), Եդեսիայի (1՝ Եդեսիա) բարբառների 2 խոսվածքներում և Սասունի (1՝ Փսանք), Երևանի կամ Արարատյան (1՝ Կոշ) 2 ենթախոսվածքներում արձանագրվել է սառռադ տարբերակը, Սասունի (5) և Մուշի (1՝ Մառնիկ) բարբառների 6 ենթախոսվածքներում՝ *սրռադ* տարբերակը: Բառանվան *սւրւնի* տարբերակը փաստված է Խոյ-Մարաղայի Վերնաշենի, Եղեգիսի /ՀՀ Վայոց ձորի մարզ, ՎԲ/ և Ազալի /Նախիջևան, ՎԲ/ ենթախոսվածքներում: Քեսաբ-Սվեդիայի բարբառի Քեսաբի խոսվածքում և Մարաշ-Չեյթունի բարբառի Ֆուռնուսի ենթախոսվածքում գրանցված է *սառոդ* տարբերակը: Եզակի հնչյունական տարբերակներ են արձանագրվել Քեսաբ-Սվեդիայի (1՝ Խտրբեկ /*սառռուր*/), Արաբկիրի (1՝ Արաբկիր /*սւնուր*/), Խարբերդ-Երզնկայի (1՝ Նազարան/*սառոդ*/), Վանի (1՝ Դերըկ /*սառաթ*/), Սասունի (1՝ Հազզո /*սրռադ*/), Տալվորիկ-Մոտկանի (1՝ Կուսգետ /*սրդադ*/), Վանի (1՝ Խարիդ /*սրռադ*/) բարբառների 2 խոսվածքներում և 5 ենթախոսվածքներում:

Բարբառագիտական գրականության մեջ գրանցված են *սառապ* տարբերակի գործածությունը Խարբերդ-Երզնկայի բարբառի Երզնկայի խոսվածքում⁵⁶, *սառադ* տարբերակի գործածությունը Կեսարիայի բարբա-

⁵⁶ Տե՛ս Կոստանդյան Դ.Մ., Երզնկայի բարբառը, Ե., 1979, էջ 165:

ռում⁵⁷, Խարբերդ-Երզնկայի բարբառի Քղիի, Բերիի և Խնձորեկի ենթախոսվածքներում⁵⁸, *սառաթ* տարբերակի գործածությունը Մալաթիայի բարբառում⁵⁹, *սարուօր* տարբերակի գործածությունը Քեսաբ-Սվեդիայի բարբառի Քեսաբի խոսվածքում⁶⁰, *սարուդ* տարբերակի գործածությունը նույն բարբառի Արամոյի խոսվածքում⁶¹:

Դարալագյազի Ազատակ գյուղում հարսանիքի վերջում երգում են մի երգ, որն ունի հետևյալ տողերը. «Տունը մէ քեանէջք /որսելի/ տուէք էրնելու /քամել/ խամայ, / Տունը մէ *սարաթ* տուէք մաղելու խամայ...»⁶²:

ՀԳԲ-ն փաստել է *կայի սառաթ* և *հողի սառաթ* տարբերակների գործածությունը՝ առանց բարբառը նշելու⁶³:

Մաղի վերոնշյալ բոլոր տեսակների անվանումները ունեն տարածական լայն ընդգրկում: ՀԲԱ նյութերում և բարբառագիտական գրականության մեջ արձանագրված են նաև սահմանափակ տարածական ընդգրկում ունեցող կամ եզակիների թվին դասվող անվանումներ (*նքուր, խարբալ, հողամաղ, սյուզկէճ, փարսընի մաղ, աղըլ, ախալի մաղ, բէփմաղ, բըզդիգ մաղ, խօջօր մաղ, բըլղուրի մաղ, ծավրի մաղ, բնաղունի մաղ, գըլգըլի մաղ, գօզալագ, դաշկիլ, կաշէ մաղ, գարու մաղ, մազէմաղ, քօզառի մաղ, քյամ և այլն*), որոնց կանդրադառնանք մեր հաջորդ հոդվածում:

НАЗВАНИЯ ВИДОВ СИТА В АРМЯНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

АБРАМЯН А.А.

Резюме

Сито играет важную роль как в сельскохозяйственных работах, так и в быту. В зависимости от названия функциональной предназначенности ситам давали соответствующие названия: *alyurmat, kalmat, k'armat, c'oreni mat* и т.д. Названия определенных видов сит были обусловлены материалом, из

⁵⁷ Տե՛ս Անթոսյան Ա.Մ., նշվ. աշխ., էջ 296:

⁵⁸ Տե՛ս Բաղդամյան Ռ.Հ., Դերսիմի բարբառային քարտեզը, Ե., 1960, էջ 165 (նշված է նաև՝ *սառադագ*):

⁵⁹ Տե՛ս Դանիելյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 225:

⁶⁰ Տե՛ս Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 294:

⁶¹ Տե՛ս Ղարիբյան Ա.Ա., նշվ. աշխ., էջ 68:

⁶² Տե՛ս Քաջբերունի, նշվ. աշխ., էջ 199:

⁶³ Տե՛ս ՀԳԲ, էջ 954:

которого они изготавливались: *jarmat p'okemat* и т.д. В армянских диалектах были распространены и другие названия: *sa'rat*, *xaxal*, *šatarar* и т.д. Указанные названия имеют большой ареальный охват, поскольку со своими фонетическими разновидностями они зафиксированы в достигающих нескольких десятков диалектах и говорах армянских диалектов.

DENOMINATIONS OF SIEVE TYPES IN THE ARMENIAN DIALECTS

A. ABRAHAMYAN

Abstract

The sieve plays an important role both in agricultural work and in everyday life. Depending on the functions they perform, sieves were given appropriate names: *alyurmat*, *kalmat*, *k'armat*, *c'oreni mat*, etc. The names of certain sieve types were given based on their forms like *jarmat p'okemat*, etc. In the Armenian dialects, sieves had also other names: *sa'rat*, *xaxal*, *šatarar*, etc. These names are widespread, since they have been recorded with their phonetic variations in dozens of Armenian dialects and speeches.